

2010 р. – Київ-Полтава, 2011. – С. 43-44.

6. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга в 1882-1902 гг. / Н.Е. Бранденбург / – СПб., 1907. – С. 224.

7. Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко // Советская археология. – 1984. – № 4. – С. 62-74.

8. Коваленко В.П., Шекун О.В., Фомін О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів / В.П. Коваленко // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 60-79.

9. Коваленко В.П., Марченко В.Н. Гуштинское городище близ Чернигова / В.П. Коваленко // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 46-48.

10. Коваленко В.П., Моця О.П. Літописний Оргощ / В.П. Коваленко // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень, 1993 р. – Суми, 1993. – С. 16-18.

11. Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза / – К., 1989. – 168 с.

12. Моця А.П. Табаевские курганы (по данным археологических исследований и материалам музейных фондов) / А.П. Моця // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь, 1986 г.). – Чернигов, 1986. – С. 54-55.

13. Моця А.П. Курганный могильник X в. у с. Клонов / А.П. Моця // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 112-118.

14. Поляков Г.П. Частновладельческие (феодалные) замки Древней Руси в отечественной историографии / Г.П. Поляков // Русский сборник. Сборник научных трудов, посвященный 25-летию исторического факультета Брянского государственного университета имени академика И.Г. Петровского. – Брянск, 2002. – С. 47-60.

15. Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д.Я. Самоквасов / – М., 1916. – 102 с.

16. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / А.П. Толочко / – К., 1998. – 352 с.

17. Ширинский С.С. Курганы X в. у д. Пересаж / С.С. Ширинский // Краткие сообщения Института археологии. – 1969 г. – Вып. 120. – С. 100-106.

Бондарь А.Н. Пространственно-топографическая структура «дружинных лагерей» на территории нижнего течения Десны и Днепра в X – начале XI вв.

В статье рассматривается топографическая структура такого вида поселений, как «дружинные лагеря». Они существовали на территории нижнего течения Десны и Днепра в X – начале XI вв. Внешне они похожи на ранние города, однако площадь их укреплений значительно меньше, посадки открыты. Их расцвет приходится на вторую половину X – начало XI вв. Это связано с государствообразовательными процессами на территории Северного Левобережья.

Ключевые слова: «дружинный лагерь», пространственно-топографическая структура, Древняя Русь, фортификация.

Bondar O.M. The dimensionally topographical structure «military camps» in the lower reaches of the Desna and the Dnieper in the Xth - early the XIth centuries

In the article the topographical structure of type settlement as «military camps» considered. They existed in the lower reaches of the Desna and the Dnieper in the 10th - early the 11th centuries. Externally, they resemble the early city, but the area of their fortifications significantly less, settlement is not strengthened. They bloom in the second half of the 10th – early the 11th centuries. This was associated with state-building processes in the Northern Left Bank of the Dnieper.

Key words: «military camp», dimensionally topographical structure, Ancient Rus, fortification.

25.03.2012 р.

УДК 94.(477) «12»

**В.Г. Бережинський
М.Г. Івануц**

ВЗАЄМОВПЛИВ ТАКТИКИ ОБЛОГИ ТА ОБОРОНИ І КОНСТРУКЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ

У статті розглянуто питання взаємовпливу змін у будівництві укріплень в Давньоруській державі та розвитку тактики дій війська в облоговому та оборонному бою.

Ключові слова: будівництво укріплень, тактика, облоговий бій, штурм, оборона, взаємовплив.

З появою укріплень перед людством постала проблема подолання захисних споруд населених пунктів для їх захоплення – з одного боку, та оборони – з іншого. Так з'явилася тактика облогового та оборонного бою. Її розвиток став причиною ще більшого зміцнення укріплень, змін у їх конфігурації, складі тощо, що в свою чергу знов змінювало тактику облогового та оборонного бою.

Проблеми розвитку давньоруської фортифікації тією чи іншою мірою торкалося багато дослідників. Серед них М.М. Воронин [1], М.Г. Рабинович [2], А.З. Теляковський [3], П.О. Раппопорт [4], О.К. Пузиревський [5], К.С. Носов [6] та інші. Але підхід більшості з них був доволі своєрідним. Так, археологівосновному торкалися питання особливостей фортифікації, змін, що в ній відбувалися, класифікації оборонних споруд з точки зору археології. Історики ж більше уваги приділяли описам боїв, тактичним прийомам, що застосовувалися, змінам в тактиці дій, але при цьому майже не зверталися до причин цих змін і їх наслідків. Саме тому у їхніх працях ряд суттєвих моментів пропускався. Тому метою даної статті стало виділення на основі аналізу джерел взаємозв'язку між розвитком фортифікації та розвитком тактики дій на Русі у X-XIII ст.

Не можна розглядати розвиток оборонних споруд окремо від тактики їх облоги і оборони. Правильне розуміння змін у фортифікації – призначення і причини появи різних типів і конструкцій укріплень – не може бути досягнуте без розгляду останньої у світлі існуючих тактичних принципів облоги і оборони укріплених пунктів. Це є однією з необхідних передумов для з'ясування основних принципів розвитку самих оборонних споруд.

Розвиток і зміна тактики є переважно безпосередньою причиною, що викликає зміну форм оборонних споруд, але спостерігається при цьому і їх зворотна дія на тактику, що також необхідно враховувати, оскільки ці питання є двома взаємозв'язаними сторонами військово-інженерного мистецтва. Видатний російський військовий інженер А.З. Теляковський відмічав: «Хотя фортификация есть наука самостоятельная, однако ж она тесно связана с двумя другими военными науками, стратегией и тактикой. Тактика и

стратегія назначають места для действия войск; дело фортификации посредством укреплений приспособить эти места к выгоднейшему действию войск» [3, 2]. Зрозуміти причини зміни форм оборонних споруд можна тільки враховуючи ті зміни, які відбуваються в тактиці оборони, оскільки в складній єдності, у взаємозв'язку розвитку тактики і форм оборонних споруд активніша роль належить тактиці [4, 145]. Звичайно, і військова тактика не є простим породженням волі полководця, незалежним від інших чинників.

Поєднання письмових джерел і даних археології дозволяє з'ясувати не тільки форми давньоруських оборонних споруд, але й ті тактичні принципи, якими керувалися під час їх будівництва. Особливо багато матеріалів для цього дають давньоруські літописи. В деяких випадках вони дуже ретельно описують облогу і оборону укріплених пунктів. Однак достатньо достовірні відомості у цій області з літописів можуть бути отримані тільки для XI й наступних століть та, у крайньому випадку, для другої половини X ст. Для VIII, IX і, навіть, частини X ст. єдиним джерелом, що дозволяє з'ясувати тактичні принципи використання укріплень, є залишки цих укріплень.

Основним принципом організації оборони укріплених поселень VIII-IX ст. було використання природних умов рельєфу і лише в найнеобхідніших випадках – порівняно незначна зміна і пристосування місцевості. Вони полягали в основному в посиленні вже існуючих оборонних рубежів: підризуванні схилів для надання їм більшої крутизни, поглибленні ярів і перетворенні їх в рови і под.

Це обмеження засобів оборони у давньоруських укріплених поселеннях VIII-IX ст. головним чином природними перешкодами говорить не тільки про малі засоби, які мали будівельники цих укріплень, але і про те, що ці споруди не були призначені для оборони від противника, який мав які-небудь облогові засоби або відпрацьовану тактику штурму укріплень.

Правда, письмові джерела, що відносяться до X ст., все ж таки відмічають випадки тривалої облоги укріплень. Так, воєвода Ігоря Свенельд три роки осаджував місто уличів Пересічен, а княгині Ользі вдалося захопити хитрістю древлянський місто Іскоростень після річної облоги [7, 102; 8, стлб. 46-69].

Однак такі тривалі і довгі облоги могли бути здійснені у цю пору лише силами ранньофеодальної держави, що склалася, але ніяк не окремими племінними загонами. В VIII та IX ст., в умовах державності, яка ще тільки зароджувалася, облога й оборона не мали того організаційного характеру, який вони отримують пізніше. У цих заходах брали участь порівняно невеликі військові загоны [4, 146].

У таких умовах давньоруські поселення VIII-IX ст., а частково і X ст. могли успішно витримувати напад противника. Дуже ймовірно, що вони не завжди успішно виконували свої функції, особливо в тих

випадках, коли зіткнення відбувалися із зовнішніми ворогами – численними степовими кочівниками. Відступ у деякі періоди межі російських поселень на північ під натиском кочівників, також як і сліди пожеарищ на городищах цієї пори, підтверджують це.

Але якщо укріплені поселення VIII, IX і початку X ст., навіть володіючи порівняно примітивними захисними спорудами, у більшості випадків успішно виконували свої функції, то починаючи з середини X ст., коли давньоруська держава, що склалася, отримала можливість мобілізувати для війни достатньо значні людські маси, такі укріплення вже перестали задовольняти вимогам, що до них пред'являли.

Значне посилення потужності оборонних споруд, яке можна відмітити у кінці X ст., пов'язане з появою нових військово-тактичних вимог. Вони могли бути задоволені у зв'язку з тим, що розвиток продуктивних сил і економіки забезпечили в цю пору появу нових економічних можливостей. У свою чергу до X ст. відбувається також значне ускладнення соціальних функцій укріплень – з'являються великі міста і князівські пограничні фортеці. Тому велика потужність перш за все фортечних мурів кінця X і XI ст. в порівнянні з попереднім періодом могла бути викликана і новим їх призначенням, а не тільки зміною тактики [4, 146].

Розвиток тактичних принципів облоги укріплень припускав зміну облаштування самих цих укріплень, що у свою чергу позначалося на тактиці. Таким чином, тактика облоги і оборони укріплених пунктів і система їх оборонних споруд безперервно розвивалася в щонайтіснішому взаємозв'язку один з одним. Цей розвиток можна відмітити як в зміні загальних принципів планування, так і в зміні конструкцій укріплень.

Якщо для VIII, IX й навіть усього X ст. характерно майже повне підпорядкування системи оборони природним умовам рельєфу місцевості, то для більш пізніх пам'яток характерно поступове збільшення ролі штучних споруд. Штучні оборонні вали набувають усе більш велике значення, спочатку лише доповнюючи і посилюючи природні захисні якості місцевості, а поступово і підмінюючи собою ці умови рельєфу. У низці укріплених поселень XII-XIII ст. рельєф місцевості вже не грає майже ніякої ролі, так як уся система оборони в них цілком побудована на штучних укріпленнях. Правда, такі геометрично правильні, круглі у плані укріплені пункти зазвичай мають порівняно невеликі розміри. В усіх же більш або менш крупних містах практично до XIII ст. природний рельєф місцевості продовжував грати суттєву, в більшості випадків навіть провідну роль в організації оборони. Це пояснюється тим, що в більш чистому вигляді нові принципи військово-інженерного мистецтва було легше здійснити під час будівництва невеликих фортець, особливо приватних садиб, ніж у будівництві власне міських укріплень, де, крім військового, велику роль грали й

інші фактори, наприклад, економічність будівництва, розташування забудови, яка вже існувала, та ін.

Збільшення ролі штучних оборонних споруд позначається не лише в принципах їх планування і розташування на місцевості, але і в конструкціях. Так, збільшення розмірів і бойового значення валів зажадало зміцнення їх внутрішніми конструкціями. Якщо аж до кінця X ст. давньоруські оборонні конструкції, мабуть, являли собою лише дерев'яні стіни у вигляді частоколу на простому земляному валу, то вже у кінці X ст. починає застосовуватися складніша конструкція – на валу розташовується зрубна стіна, що має нижні, підземні частини, які служать для зміцнення самого валу. Ці нижні частини зрубової стіни – дерев'яні кліті, забиті глиною, – створювали кістяк земляного валу, забезпечуючи йому на довгі роки міцність і стійкість форми.

Основне призначення цих конструкцій було в укріпленні оборонних валів, забезпеченні повної незмінності форми цих валів при будь-яких атмосферних умовах. Звичайно, наземні дерев'яні стіни, пов'язані з такою підземною будовою, також більш надійні й міцні, ніж стіни, які ставили на гребні валу прямо на землю. В багатьох городищах XI-XII ст., де ніяких конструкцій в середині валів не було, на гребні вала знаходились такі ж дерев'яні стіни, як і у тих містах, в яких вони мали «внутривальний фундамент». Наскільки можна судити з писемних джерел, підкоп під міські стіни до XIII ст. на Русі, як правило, не застосовували і, як слід, підземний «фундамент» дерев'яних стін не був призначений для запобігання підкопам.

Передні схили цих потужних валів мали бути дуже крутими, оскільки найважливішим завданням їх пристрою було саме створення крутого схилу безпосередньо перед тією огорожею, за якою розташовувалися захисники.

В найбільш ранніх валах, які мали внутрішню конструкцію, створення крутого переднього схилу забезпечувалось спеціальним пристроєм, що складався з дерев'яного каркасу, заповненого сирцевою кладкою. Передня сторона сирцевої конструкції була зазвичай ступеневою, однак її ступені були згладжені та заповнені глиною і землею так, що утворювався прямий і крутий схил. Починаючи з XI ст. від такої конструкції у передній частині валу відмовляються, та внутрішній каркас вала складається вже тільки з клітей, заповнених глиною. Однак підтриманню великої крутизни переднього схилу продовжували надавати велике значення. Так, в валу київського «города Ярослава» в основі переднього схилу була влаштована спеціальна конструкція, яка повинна була перешкоджати сповзанню цього схилу й тим самим забезпечити незмінність його форми. Ту ж ціль переслідувало і створення у основі валів горизонтального майданчику – берми, що також повинно було захищати передній

схил вала від осипання. У XII ст. з'являється ще один новий прийом в облаштуванні внутрішньої конструкції валів – кліті, що утворювали каркас вала, будувалися вже не у вигляді окремих зрубів, а суцільної зв'язаної системи. Така система не мала ніяких переваг перед окремими зрубамі, в той час як для наземних дерев'яних стін вона була набагато більш раціональною. Можливо, перехід до такої конструкції в валах XII ст. пояснюється тим, що до її застосування перешли у цей час і у наземних частинах оборонної системи [4, 153].

Нечасте застосування на Русі майже до XIII ст. каменеметних машин робило при цьому цілком непотрібною велику товщину або масивність наземних оборонних конструкцій. Протистояти стрілам могли дерев'яні стіни будь-якої товщини, а підпалити або перерубати сокирами дерев'яну стіну, навіть складену з нетовстого ліса, під обстрілом із заборол було практично неможливо. Саме тому оборонні стіни давньоруських укріплених поселень впритул до XII ст. будувалися у вигляді однієї стінки, а не у вигляді забитих землею клітей, як це робилося пізніше. З цієї ж причини не застосовувалися в цей час на Русі й кам'яні оборонні стіни. В умовах тактики X-XII ст. кам'яні стіни мали перед дерев'яними лише одну перевагу – вогнестійкість. Однак і дерев'яні стіни під час облоги запалити майже ніколи не вдавалось. Цим, вочевидь, пояснюється, чому, не дивлячись на велику кількість кам'яних і цегляних церков, побудованих на Русі в XI і XII ст., кам'яні оборонні стіни побудовані лише в поодиноких випадках, причому як раз там, де чисто військова сторона справи відіграла другу роль (наприклад, огорожа Києво-Печерської лаври, стіна навколо Софії Київської).

Наявність кам'яних оборонних стін в Пскові, Ладозі, і, можливо, в Новгороді пояснюється зовсім не тим, що ці міста мали найбільше військово значення серед інших староруських міст. Вірогідніше, тут позначилися місцеві умови – багатство північно-західної Русі плитковим вапняком, що виходить у ряді місць на поверхню землі і що дозволяє добувати доброякісну будівельну плиту за допомогою простого лому. Як це не парадоксально звучить, але можливо, що будова в цих умовах кам'яних оборонних стін могла бути викликана лише дешевиною і меншою трудомісткістю цієї роботи, чим спорудження дерев'яних зрубних стін [4, 154].

У період феодальної роздрібненості місцеві варіанти оборонних споруд були притаманні крім крупних давньоруських князівств й земель і деяким невеликим районам Давньої Русі. Так, на західній околиці Київського князівства на початку XIII ст. відокремилася Болоховська земля, оборонні споруди якої (наприклад, міста Кудин, Губин) мають багато своєрідних особливостей, що відрізняло їх від оборонних споруд Київської землі [9]. Так, у цих

оборонних спорудах застосовується, наприклад, прийом побудови оборонних валів, які на окремих ділянках розширюються, утворюючи горизонтальні майданчики, або навіть роздвоюються. Вочевидь, оборонні споруди Болоховської землі, повторюючи в основному київські прийоми облаштування військово-інженерних споруд, мали, крім того, й свої, місцеві особливості.

Відсутність необхідності у фланговому обстрілі міських стін пояснює й ту вкрай малу роль, яку грали в обороні міст башти, що мали до XIII ст. своїм призначенням, можливо, лише захист воріт і, в доволі рідких випадках, спостереження за місцевістю, що їх оточувала. Мала кількість веж (крім ворітних) у давньоруських містах X-XII ст. була викликана, таким чином, відсутністю необхідності в такому типі стрільби, як фланкування стін, який є основною функцією башт. Основне призначення башт, розташованих уздовж фортечних стін, – повздовжній (тобто фланкуючий) обстріл стін [10, 429; 11, 12; 12, 232]. Однак і відносно Західної Європи деякі дослідники відмічали, що у X-XI ст. башти не були призначені для фланкування стін [5, 116; 13, 445].

Стрільба у противника могла вестися не лише з яких-небудь певних точок, а з усього периметра стін міста. Заборони на міських стінах тому повинні були мати наскрізне сполучення уздовж стін, завдяки чому захисники могли концентруватися на тих ділянках, де обложники проявляли найбільшу активність.

Розвиток планування оборонних споруд отримує своє пояснення у світлі еволюції тактичних вимог. Абсолютно природно, що за відсутності розроблених прийомів організованої облоги для захисту населення досить було пристосувати до оборони природні умови рельєфу місцевості. Але поширення організованої облоги, навіть пасивної, у вигляді «облежання», викликало необхідність появи укріплених поселень, з усіх боків оточених земляними валами, що значно посилювали захисні властивості природного рельєфу. Логічним завершенням цієї еволюції була поява круглих укріплень, форма яких добре пояснюється пануючими прийомами облоги і оборони. Дійсно, при використанні захисниками фронтальної стрільби кругла форма укріплень є найбільш зручною, створюючи однаково сприятливі умови стрільби з будь-якої ділянки міських стін. Укріплення круглого типу, окрім цього, при площі, рівній з площею укріплень іншої форми, мають мінімальний периметр стін і завдяки цьому дозволяють створювати найбільшу щільність стрільби з цих стін.

У тих укріплених пунктах, де була складна система оборони, що складалась з укріплень обхідного міста і дитинця, із зовнішнього боку валів дитинця завжди споруджувався рів, і тому вали обхідного міста не могли з'єднуватися з валами дитинця, а доходили тільки до цього рову. Таким

чином, в загальній організації системи оборони залишалось як би слабке, незахищене місце, оскільки противник міг проникнути всередину укріплень, пройшовши по рову, оточуючому дитинець. У таких випадках рів перегороджувався дерев'яною стіною; ймовірно, іноді в рові розташовувалися ворота.

Місце стику укріплень обхідного міста і дитинця в реальній бойовій обстановці слабким місцем оборони не було. В письмових джерелах не має жодного натяку на те, щоб саме сюди були спрямовані удари тих, що осаджують. Проникнувши всередину укріплень через стик оборони обхідного міста і дитинця, нападники повинні були деякий час рухатися упродовж dna рову, тобто під самою основою стін дитинця. Це було, звичайно, найбільш не вигідне і небезпечне з усіх можливих положень, оскільки захисники могли в цей час безперешкодно вражати своїх противників зі стін дитинця, не лише стрілами, але і каменями, дерев'яними катками, окропом і ін. Більше того, потрапивши до рову на території обхідного міста і обернувшись при цьому спиною до дитинця, ставали в ще більш беззахисне положення щодо стрільби зі стін дитинця. Тому обложники завжди в першу чергу направляли свої удари не у стик укріплень обхідного міста і дитинця, а в міські ворота, хоча це була, здавалося б, найбільш захищена ділянка оборонної системи.

У XII ст. відбувається перехід в облаштуванні наземних дерев'яних стін від системи окремих зрубних ланок, розташованих впритул одна до одної, до зв'язаної конструкції стін.

У X-XII ст. має місце поступове вдосконалення планувальних і конструктивних прийомів облаштування оборонних споруд. Проте воно зачіпає в основному лише технічну сторону, майже не торкаючись основних тактичних особливостей і загальних принципів побудови споруд.

Давньоруські оборонні споруди XII ст., будучи в цілому ряді деталей набагато більш досконалими, ніж споруди XI ст., зберігають усі найбільш характерні особливості цих останніх. Навіть найбільш суттєві зміни в плануванні оборонної системи – поява геометрично правильних у плані укріплень, не пов'язаних з рельєфом місцевості, – не вносять в оборону укріплених поселень ніяких нових принципів організації бою. Це явище пояснюється тим, що тактичні основи облоги укріплень протягом XI-XII ст. дуже мало змінилися.

Вдосконалення системи укріплень повинно було привести в XII ст. до явного переважання оборонних засобів над наступальними, що у свою чергу повинно було впливати на появу нових тактичних прийомів і технічних засобів облоги [4, 155-156].

Приблизно з середини XIII ст., коли спосіб узяття укріпленого пункту за допомогою штурму став вже переважаним, відбулися суттєві зміни в будівництві оборонних споруд – велике значення

набули кам'яні стіни, почали споруджувати високі башти, що дозволяли вести круговий обстріл території. В обороні, крім луків, почали широко застосовуватися самостріли і каменеметні машини.

Таким чином, істотні зміни в облаштуванні оборонних споруд, пов'язані з корінними змінами в тактиці облоги і оборони, відбувалися, з одного боку, у кінці X ст., а з іншого – в середині XIII ст. Ці хронологічні рамки є межами певного етапу в розвитку давньоруської військової архітектури. Дослідження взаємовпливу фортифікації і тактики захоплення (оборони) укріплених пунктів залишається актуальним і для сучасних істориків та людей небайдужих до історії України.

Посилання

1. Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 439-470.
2. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1. – 65-78.
3. Теляковский А.З. Фортификация. – СПб., 1856. – 156 с.
4. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1956. – № 52. – 184 с.
5. Пузыревский А.К. История военного искусства в средние века. – СПб., 1884. – Ч. 1. – 252 с.
6. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника / К.С. Носов. – М., 2002. – 176 с.
7. Русская летопись с Воскресенского списка. – СПб, 1793. – Ч. 1. – 320 с.
8. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Т. 1. – 379 с.
9. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1955. – Вып. 57. – С. 52-60.
10. Военная энциклопедия. – СПб., 1911. – Т. 4. – 399 с.
11. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. – М., 1946. – 126 с.
12. Федоров 6-й. О военной архитектуре средних веков // Инженерные записки. – СПб., 1855. – Т. 41. – Кн. 2. – 269 с.
13. Rathgen B. Das Geschütz im Mittelalter. – Berlin, 1928. – 718 с.

Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Взаимовлияние тактики осады и обороны и конструкции древнерусских оборонительных укреплений

В статье рассмотрен вопрос взаимовлияния изменений в строительстве укреплений в Древнерусском государстве и развития тактики действий войска в осадном и оборонном бою.

Ключевые слова: строительство укреплений, тактика, осадный бой, штурм, оборона, взаимовлияние.

Berezhynskiy V.H., Ivanuts M.H. Cross-coupling tactic of siege and defensive and construction of the Old Russian defensive strengthening

In the article the question of cross-coupling of changes in building of strengthening in the Ancient Russian state and development of tactic of actions of army in a siege and defensive fight is considered

Key words: building of strengthening, tactic, siege fight, assault, defensive, cross-coupling.

24.03.2012 р.

УДК 94(477).02:271(477)

Ю.А. Карманов

О НАЧАЛЬНОЙ ДАТИРОВКЕ МОНАСТЫРСКОГО БОГОМОЛЬЯ В НОВГОРОДЕ-СЕВЕРСКОМ

В Киевской Руси XI-XII вв. берет начало монастырская традиция, выступая оплотом христианства, письменной и книжной культуры, важным идеологическим аппаратом. Удельные княжеские города вслед за Киевом развивают свое сакральное строительство. Важная роль в этом процессе на Северщине отводилась Новгороду-Северскому, который старался бороться с Черниговом за первенство в своем регионе.

Ключевые слова: древнерусский Спасский монастырь, Ольговичи, терем, усыпальница, аскетизм, отшельники, реликварий.

Богомолья, как часть паломнических передвижений, всегда связаны не столько непосредственно с храмовыми комплексами (за редкими исключениями крупнейших патриарших, как София Константинопольская, или митрополичьих храмов, как София Киевская), сколько с комплексами монастырскими. Это обстоятельство обращает исследование к выяснению вопроса о времени возникновения как храмов, так и монастырей в Новгороде-Северском, выделившегося как столица («столичный град») удельного Северского княжества с 1096 г.

Сегодняшний Новгород-Северский представляет собой районный центр Черниговской области с населением около 15 тысяч человек. В городе есть две действующие приходские церкви – каменный Успенский Собор XVII в. и деревянный Никольский храм XVIII в. Особое внимание привлекает великолепный комплекс Спасо-Преображенского монастыря, возобновивший богослужебную деятельность с 2000 г.

После большевистского переворота Новгород-Северский Спасский монастырь разделил судьбу сотен аналогичных объектов: он был закрыт по постановлению местного президиума окрисполкома от 24 июля 1923 года [8, 24]. Несколько лет бесхозности значительно повредили его облик, но сотрудники Черниговского губернского и местного краеведческого музеев добились от Совета народных комиссаров УССР постановления (1929 г.) о создании на базе этого архитектурного комплекса Государственного историко-культурного заповедника всеукраинского значения [6, 31], благодаря чему памятники неплохо сохранились.

Монастырь расположен в уникальном ландшафте и возвышается на отрогах второй надпойменной террасы Десны над заливными лугами. Крепостные стены и башни, как история самого ансамбля, – это яркая иллюстрация путей утверждения христианства в Северной земле. Здесь и фундаменты каменного храма XII в., и остатки княжеского терема рубежа XII-XIII вв., оборонительные и жилые постройки перриода XVI-XVII вв., типография и коллегиум времен Гетманщины, великолепный собор эпохи классицизма работы известного итальянца Джакомо Кваренги.